

Kályhák és kályhacsempék restaurálási problémái

Sabján Tibor

A kerámia viszonylag jól ellenáll a talaj pusztító hatásainak, ezért a régészeti leletek tekintélyes részét a cseréptöredékek teszik ki. Mivel a középkori Magyarországon európai összehasonlításban is jelentős kályhás kultúra honosodott meg, a kerámialeletekben sok csempemaradvány fedezhető fel. Sajnos az államosítással újkori kályháink is példátlan pusztulásnak lettek kitéve, maradványaik szerencsés esetben még a padlásokon hevernek. A kályhák és csempetöredékek restaurálására és kiegészítésére jól bevált módszerek léteznek, amelyek részletes szakmai ismertetése helyett most inkább a muzeológus szemszögéből próbáljuk meg értékelni és összefoglalni a folyamatokat.¹

A csempékészítés módjai, szabályai

A csempékészítés a fazekasságból alakul ki, ezért a korai kályhacsempék korongon készített edényekre hasonlítottak. A zömében korongolt elemekből épített kályhákat *szemeskályháknak* nevezzük. Történetük Magyarországon a 14. századtól egészen a 20. századig tartott, de napjainkban is készítenek még korongolt kályhaszemeket. A régészeti leletanyagban kétféle kályhaszem fordul elő: a kerekszájú, *bögre alakú* (ha oldalai egyenesek, akkor pohár alakúnak is nevezzük), és a szögletes szájú, *tál alakú*. Mindkét típusnak koronként és nagyobb tájánként finoman változó jellegzetességei vannak. Általában a korai anyag vastagabb falú, durvább megmunkálású, de ez inkább azonos társadalmi szinten érvényesülő összefüggés, mert a későbbi időkben is dolgoztak olyan archaikus technikával (például a törökök), amely több évszázaddal korábbiakéén tűnik. A szemek szájrésze is árulkodó lehet, a bögréken a török korban egy jellegzetes profil kíséri a szájnylást. A tál alakú szemek szélét a 18. században kezdik visszahajtani, jellegzetes keretet alakítva ki, korábban csak egyszerűen levágják a széleket. Itt is vannak kivételek, például a 15. századi tál alakú kályhaszemek esetében előfordul, hogy a széleket kicsit visszagyúrik, megvastagítják. Tudnunk kell a középkori szemeskályhákról, hogy rendszerint többféle csempéből épülnek fel, legtöbbször 8–10 fajta csempe illetve kályhaszem szerepel egy gazdagabb felépítésű kályhán. A legtöbb természetesen a bögre vagy tál alakú szemekből van. Tehát egy-egy réteg, kor vagy lelőhely leletanyagá-

ból nem szabad az azonos fajtákat egyszerűen kiválogatni, elkülöníteni.²

Szeleteléssel, összeállítással és szabással a *táblás kályhákat* készítik. Ez az eljárás a csempék zömére jellemző, talán csak a kályhagombot állítják elő korongon. Az ilyen kályhák a 17. században tűnnek fel és a 18–19. században válnak általánossá. Jellemzőik a nagyméretű, vékonyfalú síkfelületű csempék, amelyeknek a hátoldalát szabott bordázattal erősítik meg. A hátsó bordázat gyakran a csempe középvonalába is benyúlik, ez segít az eredeti méretek rekonstrukciójában.

A domborműves előlapú csempéket negatív formába préselték. Az ilyen csempék domborművein aláfördülő felületek vagy részletek nem lehettek, hiszen a megformázott agyagot a negatívából ki kellett fordítani. Az eljárást már a 14. századtól alkalmazták, de virágkorát a 19. század második felében élte, amikor a szériagyártásnak köszönhetően nagy mennyiségben állítottak elő kályhákat. A középkorban a domborműves csempéknek korongolt hátrésze volt. Gyakori volt, hogy a negatívból kiemelt előlapokat késsel kivágták, áttörtté alakították. Általában egy kályhán belül ugyanannak a csempének zárt és áttört változata is szerepelt. A gótikus és reneszánsz csempék alakjában megfigyelhetők bizonyos szabályok. A négyzetes csempéket a kályha alsó részében helyezték el, ezért ezek esetében sarok-összeépítésekre, félbevágott motívumokra is számítani kell. A kályha felső részébe téglalap alakú csempék kerültek. Ezek hátrésze is más, mint a négyzetes csempéké. Ezek között a csempék között több az áttört előlapú, mint az alsó részek esetében.

A korai, 14. századi (Anjou-kori) kályháinkon gyakori volt, hogy a csempék domborműveit, vagy a kályhát díszítő szobrokat egyedi mintázással alakították ki. Ilyenkor minden szobor más mintázatú, más kialakítású. A domborműves csempék sokszor hasonlóak, mert az alapjuk sablonban készült, de a teljes befejezés már kézi munkával történt. Ezeknél az Anjou-kori kályháknál a mérművek is egyedi megformálásúak, kézzel kivágtottak.

Amint már említettük a középkori csempék összetett szerkezetűek voltak, előlapjukhoz korongon készített hátrész is tartozott. Ezek sok szabályszerűséget mutatnak. A négyzetes csempéknek majdnem mindig tál alakú hátrészüket van. Ilyenkor egy rendes tál alakú szemet korongolnak, amelyet az előlaphoz ragasztanak. Ha az elő-

¹ Az előadás Az Erdélyi Restaurátorok IV. Továbbképző Konferenciáján hangzott el, 2003. október 6-án.

² Az egyik jelentős ásatásunk leletanyagából például az összes hagyományos alakú kályhaszemet kiválogatták, mert egy kályhához tartozónak vélték őket.

lap zárt, akkor a tál fenekét kivágják, vagy a fenék felett vágják le a korongról. Ha az előlap áttört, akkor a hátrész minden esetben zárt. Néha a négyzetes csempelapok mögé feneketlen, korongolt edényfalat ragasztanak. Ennek a hátrésznek a széle nem vágott, hanem korongon készített, erőteljesen kifelé forduló perem. A két hátrész készítése között az a különbség, hogy az elsőhöz fölfelé szélesedő tálalapot korongolnak, míg a másodikhoz fenék nélküli, fölfelé szűkülő és peremben végződő edényfélért húznak fel. Ha a csempe előlapja téglalap alakú, akkor a hátrész minden esetben egy korongon felhúzott, majd félbevágott henger (*dongás csempe, fülkés csempe, vályús csempe*). Zárt előlap esetében a henger hátuljára ovális nyílást vágnak, de áttört előlaphoz itt is zárt hátrész tartozik. Szintén fontos szabály, ha a kályha mázas csempékből áll, akkor az áttört előlapokhoz belül mázas hátrész tartozik. Ha az előlap zárt, akkor a hátrész nem mázas.³ A kályha megismerése szempontjából nagyon fontos, hogy a hátrész összeválogatására, kiegészítésére is kellő hangsúlyt helyezzen a munkát végző szakember.⁴ Ebben segítségére vannak a korongnyomok, amelyek alapján azt is meg lehet állapítani, hogy az adott töredék a hozzá tartozó hátrésszel téglalap vagy négyzetes alakú volt-e?

A kályhacsempék restaurálása

A régészeti leletekből előkerült kályhacsempék rendszerint töredékes állapotban vannak, ép csempe csak ritkán fordul elő. A restaurálás első lépése a csempeanyag mosása, amely sokszor még az ásatás helyszínén megtörténik. Ennek során sajnos legtöbbször a szennyeződéssel együtt az eredeti sártapasztásokat és festéseket is eltávolítják, pedig nagyon figyelni kellene az ilyen maradványokra! Mázatlan kályhák esetében gyakran vörös földfestékekkel vagy grafittal kenték be a csempéket, illetve a fugákat, amelyeknek a legkisebb maradványa is fontos adatokat közöl a kályha külalakjáról. Hasonlóan lényegesek a töredékek felületére ragadt (néha erősen ráégett) eredeti sározás nyomai vagy részletei is. Ugyanígy kiemelt jelentősége van a kormozott oldalaknak is. Ezek a kályha építésére, a csempék elhelyezésére szolgáltatnak rendkívül fontos adatokat.⁵ Az is előfordul, hogy a csempék darabjai között eredeti sártapasztások töredékei fekszenek. Ezek megmentése részben a régész feladatát képezi, de a kiemelt darabok állagmegóvása már restaurátori tennivaló.

A csempeanyag mosása és száradása után történhet a kiterítés és a válogatás, amelyhez nagyobb méretű asztal vagy asztalok szükségesek. Érdekes a töredékeket csempékként szétválogatni, csoportosítani. Erre legjobb

1. kép. Téglalap alakú, Anjou-kori kályhacsempe motívumainak összeállítása (Diósgyőr, vár)

2. kép. Anjou-kori kályhacsempe rajzi rekonstrukciója (Diósgyőr, vár, Boldizsár Péter munkája)

támpon a csempe előlapjának díszítése. Ha a töredékekből sok hasonló jellegű és díszítetlen darab van (pl. tál alakú szemek), akkor a széleket, sarkokat és a fenékeket külön lehet csoportosítani. A közönséges tál alakú szemekhez háromszögletű tálak tartoztak, mint oromcsempék. Ezeket a kb. 60 fokos sarokdarabjaik alapján lehet azonosítani. A válogatásnál figyelni kell az egyszerű mázatlan edénytöredékekre, mert a csempék hátrészei könnyen belekeveredhetnek az ilyen anyagba.

A csempék ragasztásához még ma is PVB ragasztót⁶ használnak (ez a ragasztó – más ragasztókkal szemben – később könnyen szétválasztható kötést ad). A válogatás során az összetartozó darabokat krétával jelölik meg, hogy ragasztáskor már ne kelljen keresgélni az elemeket.

3. kép. Négyzetes kályhacsempe maradványai két irányban szimmetrikus, könnyen kiegészíthető motívummal (Diósgyőr, vár)

³ Ezek alól az összefüggések alól ritkán van kivétel. Láttunk már olyan áttört, zöld mázas előlapot, amely mögött mázatlan hátrész volt, hogy az áttöréseket hangsúlyozza.

⁴ Az eddigi kutatásban sajnos az előlapokra nagyobb hangsúlyt fektettek, mint a hátrészekre, pedig néha a rekonstrukcióhoz a csempe hátulja fontosabb ismereteket szolgáltat, mint az előlap.

⁵ A kormos felületek szerencsére nem tisztíthatók meg teljesen, így a fekete felületek az alapos mosás után is jól látszanak.

⁶ Poli(vinil-butirál), amelyet denaturált szeszben oldanak fel.

4. kép. Mérműves kályhacsempe töredékeinek összeválogatása rajz alapján (Diósgyőr, vár, Boldizsár Péter és Szabényi Judit munkája)

5. kép. Szőlőleveles, áttört előlapú csempe rajzi rekonstrukciója (Diósgyőr, vár, Boldizsár Péter és Szabényi Judit munkája)

7. kép. Kiegészített Mátyás-kori kályhacsempék (Visegrád, királyi palota, Grósz Zsuzsanna munkája)

6. kép. Az előbbi csempe kiegészített változata (Diósgyőr, vár, Szabényi Judit munkája)

8–9. kép. Vakmérműves tetőcsempe kiegészítése és a csempéhez készített szilikongumi-negatív (Visegrád, királyi palota, Grósz Zsuzsanna munkája)

10. kép. Szakszerűtlenül kiegészített csempe előlapja (Diósgyőr, vár)

11. kép. Szakszerűtlenül kiegészített csempe hátoldala (Diósgyőr, vár)

14. kép. Mátyás-kori kályha rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor grafikája)

12. kép. Guminegatív és gipszmagja (Visegrád, királyi palota, Grósz Zsuzsanna munkája)

13. kép. Guminegatív és a segítségével kiegészített kályhacsempe (Visegrád, királyi palota, Grósz Zsuzsanna munkája)

15. kép. Másolatban újragyártott kályha részlete (Visegrád, királyi palota, Lukács István munkája)

16. kép. Méretre kiegészített csempe: Mária megkoronázása (Diósgyőr, vár)

Az összeragasztott csempe legtöbbször csonka: kisebb darabjai vagy egész részei hiányoznak. Ha lehetséges a csempét rekonstruálni, majd kiegészíteni kell. A helyes rekonstrukció első lépése lehet a rajzi kiegészítés. Szimmetrikus csempéknél vagy motívumoknál a tengelyt vagy a tengelyeket kell először meghatározni, majd ezek mentén a meglévő motívumokat tükrözni. Legkönnyebben a négyzetes előlapú, két irányban szimmetrikus díszítésű csempéket lehet kiegészíteni (például gyakran ilyenek a négyzetes mérművek). Ezekből már egy negyed darab elegendő a teljes minta megfejtéséhez. Ha a csempe mérete nem következtethető ki a töredékekből, akkor egy hasonló darab támpontot adhat ehhez. Vigyáznunk kell, mert míg a kályha aljában a négyzetes csempék sokszor egyformák, addig a felső részben lévő téglalap alakú csempék mérete soronként változhat. Előfordul az is, hogy a négyzetes előlap hátoldalán körkörös simítások vannak. Ennek középpontja segít meghatározni, hogy a töredék hol helyezkedhetett el az egykori csempén. Gyakori, hogy a töredékes csempe más ásatásokból már előkerült, sokszor publikált, így megfejtése a szakirodalomban megtalálható. Az adott leletanyaghoz kapcsolódó szakirodalmat mindenképpen érdemes átolvasni, mert mások megfigyelései, felfedezései segíthetik és megkönnyíthetik a munkánkat. Ha a csempe ismert és publikált, akkor egy egészen kis darabja is elég lehet az azonosításához. Más kérdés az, hogy egy kis szilánknyi csempét nem szoktunk kiegészíteni teljes méretűvé.

A rajzi rekonstrukció után történhet az eredeti darabok kiegészítése, amelyhez gipszet használnak. A gipsz jól köt a kerámia törésfelületeihez, de nagyobb terheléseket nem bír ki, letörik, ezért egyes restaurátorok nagyobb kiegészítéseknél szétbontják a kapcsolatokat és a pótlásokat erősebb ragasztóval rögzítik a kerámiához.⁷ Ha csak egy csempét kell kiegészíteni, akkor nem érdemes negatívot készíteni, hanem a gipszes kiegészítésbe faragják bele a csempe hiányzó részleteit. Több csempe kiegészítésénél már célszerű negatívot készíteni, amelyet szilikongumiból állítanak elő. Ennek előnye, hogy rugalmas, nem törik, a rajzolataiba beleilleszthetők az eredeti darabok, töredékek. A guminegatívnak gipszből tartót kell készíteni, amely megakadályozza, hogy a gipsz beöntésekor a negatív deformálódjon. Régebben fehér gipszet használtak a kiegészítésekhez, de újabban sokan pigmenttel kevernek bele, hogy a kiegészítés eleve színes legyen.⁸ A gipsz megkötése és száradása után következik a csempe színezése, amelyhez temperát használnak. Elvileg a festés sokféle lehet, a teljesen színhelyes festéstől a direkt elütő színezésig. Mindegyik megoldás elfogadható, ha nem ízléstelen és nem sérti a műtárgyakra vonatkozó írott és íratlan szabályokat. Sokan a kiegészített felületeket lakkal teszik fényessé, de a matt részletek sem hatnak zavaróan. Fontos szabály, hogy a kiegészített részek

és határaik könnyen megállapíthatóak legyenek a csempék mázas előlapján és hátoldalán is.

A gipszes kiegészítés előnye, hogy a későbbiek folyamán könnyen eltávolítható a csempéről, ha például újabb töredékek kerülnének elő. Ekkor a csempét vízbe áztatják és a kiegészítés finoman letörhető a kerámiáról.

Másolati csempe készítése

Nem tartozik szorosan a restaurálási munkákhoz, de a gyakorlatban előfordul, hogy a csempéket az eredeti töredékek alapján újból legyártják, a kályhával együtt rekonstruálják. Ilyenkor az egykori készítési fogásokat is tanulmányozni kell, hogy az eredeti csempék jellegét vissza tudjuk adni. A munkát célszerű keramikusra bízni, vagy keramikus bevonásával végezni. A jobb minőségű mai anyagok használatával vigyázni kell, mert a csempék mázazása és mérete túlzottan szabályos és precíz lesz, így a másolat nem adja vissza a korabeli esetlegességeket, méretbeli szabálytalanságokat és színváltozásokat. Az agyag zsugorodásából adódik, hogy az eredeti darabokról nem lehet egyszerűen negatívot levenni, mert a kész csempe kisebb lesz, mint az eredeti. Ilyenkor sajnos a zsugorodások rászámolásával kell új pozitívot vagy negatívot készíteni és segítségével gyártani a másolati csempéket. Az így előállított csempe fényesebb, csillogóbb lesz, mint a talajból előkerült eredeti, de patinásítása (földbe ásása, a máz lepatintása stb.) nem helyesíthető.

A kályha rekonstrukciója

Az egész kályha rekonstrukciója kényes feladat, mert az előkerült leletanyag csak nagyon ritkán teszi lehetővé, hogy a kályha külalakját a csempékből és a sártapasztásokból pontosan kiderítsük. Ha csak a kályha csempéi alapján készítünk rekonstrukciót, akkor tudomásul kell vennünk, hogy ez nem csak restaurátori kérdés, hanem annál jóval bonyolultabb: az adott kályha történeti, kultúrtörténeti és műszaki kérdéseivel is tisztában kell lennünk. Sajnos a szakirodalom ismerete sem elegendő, mert rengeteg rossz rajzi rekonstrukció jelent meg a régészeti irodalomban, amelyek még a statikai követelmények oldaláról sem állják meg a helyüket. Ezekből kiindulni nem szabad. Legjobb megoldás, ha a rekonstrukció tervezéséhez szakembert kérünk fel, aki elemzi a leletet és ha lehet, megtervezi a kályha külalakját és méreteit. A kályhákon sokszor csempézetlen részek is vannak, ilyen lehet a lábazat és a felső lezárás vagy kupola is. A rekonstrukció során gondolni kell a fűtési irányra is, amelyek a kályha helyzetére vannak kihatásai, még abban az esetben is, ha a kályhában nem fognak fűteni. A kályha felállítására többféle mód létezik, az egyik legegyszerűs-

⁷ Ennél az eljárásnál a későbbi szétbontás nehézkes, a ragasztót nehezen lehet eltávolítani a kerámiáról. Általában a 70–80 cm-es nagyságú csempéknél szokták (statikai okokból) alkalmazni.

⁸ A gipsz előre színezéséről megoszlanak a vélemények, vannak, akik idegenkednek tőle, és nem alkalmazzák ezt a lehetőséget.

rúbb, amikor másolati csempéket készítenek, és ebből építik újra a kályhát. Erre szép késő reneszánsz példák szolgálnak a sárospataki várban és a pácini kastélyban.⁹ Ekkor akár fűthető kályhát is készíthetünk, hagyományosan agyagba rakva a csempéket.¹⁰ A munka inkább keramikust és kályhást kíván. A restaurátorokra az eredeti, kiegészített csempékből felépítendő kályha ró nagyobb feladatot. Ekkor az eredeti csempéket kell a rekonstrukciós terven megrajzolt módon összeállítani, ami több szempontból is nehézségeket okoz. Az így készülő kályha nem lesz fűthető, összeépítéséhez nem célszerű agyagot használni, mert a nedvesség tönkreteszi a gipszes pótlásokat. A több méter magas középkori kályhánál a súlyra is kell gondolnunk, az egymásra támaszkodó csempék terheléséből adódóan az alsó csempék összeroppanhatnak, hiszen a kiegészített csempe nem bír meg nagyobb igénybevételt. A csempék rögzítése is gondot okoz, mert agyagot nem használhatunk a nagy nedvességtartalma miatt, a gipsz pedig nem ad egyszerűen szétbontható kötést. A gyakorlatban valamilyen belső vázat építenek a kályhának, amely a súlyt csökkenti, és a csempéket megtámasztja. Ez készülhet fémből vagy könnyű falazóanyagból (pl. Ytong elemekből) is.¹¹

Példák

A restaurálási munkák tanulságos részét képezik a már elkészült munkák, amelyek között pozitív és negatív példákat is találhatunk. Rögtön az elején meg kell jegeznünk, hogy Magyarországon a kályhacsempe-restaurálás gyakorlata példás módon alakult a múltban és napjainkban is hasonlóan zajlik. Az elrettentő példákról

minden esetben kiderült, hogy nem szakember készítette őket. Ezek között a legelképesztőbb megoldások is előfordulnak. Egy sokat publikált diósgyőri csempe méretét 10 cm-rel meghosszabbította a kiegészítője, mert az egyik töredéket rosszul gipszelte a helyére. Ugyanitt úgy került egy csempe kiegészítésre, hogy a kiemelkedő címerpajzs mögé csúszatták be az oda nem illeszkedő töredéket. A rossz példa mondatja velünk, hogy a kiegészített részek felületét már nem kell valamilyen elütő anyaggal – például homokhintéssel – megkülönböztetni. Különösen ügyelni kell arra, hogy az eredeti részleteket nem szabad gipsszel lefedni vagy lefesteni, lakkozni.

A kiegészített részek színezésére több jó megoldás kínálkozik. Ha szép a kiegészítés, akkor az elütő felületek is jól mutatnak, nem tűnnek zavarónak. Ennek ellenkezője is igaz, az alkalmazkodó színezés vagy a fényezett felületkezelés is szépen hat. Ezekre nem érdemes általánosító szabályt megfogalmazni. Nem szoltunk még a kiegészítésnek egy speciális formájáról, amikor a csempe mintázatát nem ismerjük pontosan, de a méretét tudjuk. Ekkor a csempe sima kiegészítése is jó eredményt hozhat, segít értelmezni az egykori csempét, a szemlélő képzeletére bízva a motívum továbbgondolását.

Sabján Tibor
muzeológus
Szabadtéri Néprajzi Múzeum
2000 Szentendre, Pf. 63

⁹ A munkákat Szabán Judit restaurátor készítette. Lásd erről: Szabán Judit: Renaissance Stove Constructions. In: Magyar Restaurálás I. 1990. 11–25.

¹⁰ Ennek előnye, hogy a kályha sérülésmentesen elbontható, áthelyezhető.

¹¹ Egy visegrádi Zsigmond-kori kályha csempéit belső fémvázra helyezte el Tavasz Imre restaurátor. A csempék hátrészét poliuretán habbal egészítették ki szögletes formájúra.